

І.В. Довжук
(м. Луганськ)

ХАРЧОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ в другій половині ХІХ ст.: ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ

У Наддніпрянській Україні пореформеного періоду досить швидкими темпами розвивалася харчова промисловість. Так, підприємства цієї галузі на Правобережжі й частково Лівобережжі наприкінці ХІХ ст. виробляли 72% українського цукру. На початку 90-х рр. на Правобережжі та Харківщині діяло понад 150 цукрових підприємств, що давали 85% загальноімперського виробництва (21 млн. пудів)¹.

Центром борошномельної промисловості був Південь. На Правобережжі й Лівобережжі підприємства цієї галузі працювали в Києві, Кременчуку, Харкові. Цукрове, борошномельне, спиртогорілчане виробництво стали галузями великої промисловості загальноімперського значення. Важливе місце у національній економіці посідала спиртогорілчана промисловість, яка з кожним роком збільшувала випуск своєї продукції. В тютюновій галузі поряд з невеликими підприємствами, що кількісно переважали, діяло чимало великих фабрик.

Мета цієї статті – детально розглянути такі галузі харчової промисловості, як винокурну, пивоварну, борошномельну, кондитерську, соляну, тютюнову, а також виготовлення хлібних виробів і рослинної олії.

Розглядувану проблему певною мірою порушували у своїх працях О. Гайкович, Г. Кривченко, В. Любименко, О. Нестеренко та ін.

В другій половині ХІХ ст. *спиртогорілчана* промисловість підросійської України посідала друге місце після цукрової. У 1862 р. в Російській імперії нараховувалося 4 тис. винокурних заводів із загальним виробництвом у 62,5 млн відер * 40-градусного спирту, тобто на кожний завод у середньому припадало 15,6 тис. відер останнього. В 1900 р. в імперії діяло 2125 вінокурень із загальним об'ємом продукції – 86,2 млн відер², або у середньому по 40,6 тис. їх на кожне підприємство. Порівняно з 1862 р. кількість вироблюваної продукції зросла на 23,7 млн відер.

Як бачимо, спиртогорілчана промисловість у Російській імперії в другій половині ХІХ ст. характеризується скороченням кількості підприємств, посиленням концентрації й збільшенням виробництва.

* Відро – міра об'єму рідини, дорівнює 12,3 л.

Як же розвивалася відповідна галузь промисловості в Наддніпрянщині? Так, у Волинській, Київській, Подільській і Полтавській губерніях у 1864–1866 рр. діяло понад 640 підприємств з виробництва алкогольних напоїв, обсяг випуску яких у вартісному виразі становив 12,6 млн руб. ³ На 1895 р. кількість відповідних підприємств у вказаних губерніях скоротилася до 250, а виробництво продукції збільшилося до 20,5 млн руб. ⁴

На Харківщині в 1875 р. діяло 126 заводів, що виготовили спиртних напоїв на 3773,9 тис. руб. У 1885 р. загальний обсяг продукції у вартісному виразі становив 3942,4 тис. руб. при роботі тільки 63 заводів ⁵. Тут процес концентрації розвивався активно. У 1895 р. в губернії нараховувалося 40 заводів, де було перероблено 6587,5 тис. пудів сировини ⁶.

У Чернігівській губернії в другій половині XIX ст. спостерігалось поступове згортання виноробної промисловості. Так, якщо у 1875 р. тут діяло 116 підприємств з виробництвом продукції на суму 2780,1 тис. руб., то через 20 років, у 1895 р. на Чернігівщині нараховувалося тільки 67 заводів, що виготовили алкогольних напоїв на 1694,9 тис. руб. ⁷

У Катеринославській губернії в 90-х рр. спостерігався занепад спиртогорілчаного виробництва. Тут у 1895 р. працювало тільки 10 заводів з випуском продукції на суму 466,7 тис. руб. У 1875 р. 35 підприємств виробили відповідної продукції на 1174,4 тис. руб. ⁸

У Таврійській губернії в 1895 р. діяв тільки один винокурний завод з річним випуском продукції на 70 тис. руб. ⁹

У Херсонській губернії також спостерігався процес занепаду винокуріння. Причиною тому були економічні кризи, розорення дрібних та середніх селянських виробників, які були основними споживачами даної продукції, а також відповідна економічна політика імперського уряду. Кількість заводів, що виготовляли алкогольні напої, в губернії скоротилась із 72 у 1865 р. до 19 в 1895 р. Відповідно продукції було вироблено на 1330,4 і 2338,8 тис. руб. Тобто за 30 років обсяг її у вартісному виразі збільшився тільки на 1008,4 тис. руб. На винокурнях Херсонщини в 1894–1895 рр. було перероблено 898,6 тис. пудів сировини, з якої отримано 32 824,7 градусів * спирту ¹⁰.

Що стосується *пивоварної* промисловості, то її розвиток в Україні у другій половині XIX ст. був незначним. Справа в тому, що це виробництво деякий час не обкладалось акцизним збором. Тому його зростання могло привести до конкурування з винокурною промисловістю, яка обкладалась акцизом. Внаслідок цього Міністерство фінансів запропонувало дозволити тільки оптовий продаж пива без права вивозу його за

* Градус – умовна одиниця різних величин, у даному випадку спирту.

межі місця виготовлення¹¹. За даними статистики, у 1863 р. пивоварних підприємств в українських губерніях нараховувалося 210 з обсягом виробництва на 376,7 тис. руб., а у 1895 р. 186 заводів виготовили даної продукції на 2878,3 тис. руб.¹², тобто вартість її збільшилася на 2501,6 тис. руб.

Отже, в Наддніпрянській Україні виробництво алкогольних напоїв у другій половині XIX ст. не отримало значного розвитку. Єдиною причиною, за якою розглядувана галузь не зазнала упадку, було те, що ціна на картоплю й пшеницю залишалася невисокою на місцях, і переробка їх на спирт була все ще рентабельною.

Борошномельна промисловість у другій половині XIX ст. зазнала серйозних змін. Якщо у 1845 р. в європейській частині Російської імперії існувало тільки три парових млини, то у 1865 р. їх було вже 20, у 1875 – 58, а в 1885 – 141. На початок XX ст. в імперії нараховувалося 33 343 борошномельних підприємства¹³, з яких на Україну припадало 6151 (18,4%). Найбільша кількість млинів була зосереджена в Київській, Подільській, Волинській та Чернігівській губерніях, де нараховувалось 3617 борошномельних підприємств. У таких губерніях, як Катеринославська, Полтавська, Харківська, Херсонська й Таврійська діяло 2534 останніх¹⁴.

В Російській імперії за розмірами товарного помелу такі губернії, як Київська, Подільська і Катеринославська посідали після Саратовської друге місце. У 1903 р. в Київській та Подільській губерніях тільки на великих борошномельних підприємствах було перероблено 24 млн пудів зерна, а у Катеринославській – до 25 млн. Найбільшими центрами борошномельного виробництва в названих губерніях були Київ і Київський повіт, Катеринослав, Катеринославський та Бахмутський повіти¹⁵.

У другій половині 80-х рр. XIX ст. борошномельна промисловість увійшла до фази економічної кризи. Скоротилась кількість як самих млинів, так і виробленої ними продукції. В зв'язку з цим почалися пошуки можливих шляхів до підвищення цін на хліб. У цьому плані найбільш випробуваним засобом був вивіз товарів за кордон, частіше всього за викидними цінами. Імперський уряд у названий час посилює експорт борошна. Так, у 1885 р. було вивезено за кордон 3811,1 тис. пудів, у 1888 – 13 103,6 тис., а в 1894 – 21 625 тис.¹⁶

Підсумовуючи розвиток борошномельної промисловості України, зазначимо, що у 1895 р. її підприємства дали продукції на суму 39 241,8 тис. руб., хоча 30 років тому, у 1865 р., вона становила всього 10 42,9 тис. руб.¹⁷

В Україні *хлібні вироби* були в основному прерогативою домашнього виробництва. Але існувало й промислове. У 1865 р. в Наддніпрянщині

діяло 7 таких пекарень із загальним випуском продукції на 93,6 тис. руб. У 1875 р. кількість хлібних підприємств збільшилася до 9 з обсягом продукції на 193,3 тис. руб. та кількістю робітників до 130. Найбільший обсяг вироблених хлібопродуктів припадав на Катеринославщину, де дві пекарні давали продукції на 94 тис. руб. У 1885 р. в Україні нараховувалося 12 хлібопекарень, на яких працювали понад 300 чол. Загальний обсяг продукції становив у вартісному виразі 432,5 тис. руб.

В другій половині XIX ст. кількість підприємств з виготовлення *рослинної олії* * зростала досить швидко. Одночасно зростав й обсяг виробництва, а також число зайнятих у галузі робітників. Так, якщо в 1865 р. 276 підприємств виготовили продукції на 84 тис. руб., то у 1895 р. її обсяг у вартісному виразі становив 1291,2 тис. руб. Кількість олійниць збільшилася до 2218, де працювало 4667 чол.¹⁸ Як бачимо, в 1895 р. було виготовлено олії у 15,4 раза більше, ніж у 1865 р.

У 1900 р. вироблялася рослинна олія в Україні на 66 підприємствах, з яких 40 розміщувалося в Чернігівській, 8 – у Херсонській, 7 – у Полтавській, по 3 – в Київській, Харківській і Таврійській, по 1 – у Катеринославській та Подільській губерніях. За вказаний рік загальний обсяг виготовленої олії становив 509,8 тис. пудів, або в середньому 7,7 тис. пудів на одне підприємство. На олійницях Наддніпрянщини працювало 1154 чол.

Сировиною для виготовлення олії були насіння льону, коноплі, соняшника й інших культур. Так, із загального виробництва рослинної олії у 1900 р. (509,8 тис. пудів) льняної – виготовлено 172,9 тис. пудів, конопляної – 97,6 і соняшникової – 23,2 тис. пудів¹⁹.

Кондитерська промисловість в Україні у 1875 р. була представлена 27 невеликими підприємствами із загальним числом працівників 514 і виробництвом продукції на 851,2 тис. руб. У 1885 р. кількість кондитерських фабрик у підросійській Україні збільшилася до 38 із загальним виробництвом на 1061,6 тис. руб. і чисельністю працівників понад 1 тис. У 1895 р. діяло тільки 34 підприємства, де було зайнято 786 чол., а продукції виготовлялося на суму 658,2 тис. руб.²⁰, тобто обсяг виробництва за 10 років скоротився на 61,3%. Такий спад останнього можна пояснити обмеженістю ринку збуту. Селянство через свої нестатки мало обмежену можливість купувати кондитерські вироби. Основними їх споживачами були заможні верстви населення.

Соляна промисловість Наддніпрянської України отримала найбільший розвиток у 90-х рр. Сіль видобувалась як казною, так і акціонерними

---

* Виготовлення тваринної олії в Російській імперії (у т. ч. і в Наддніпрянщині) майже до кінця XIX ст. мало в основному характер домашнього виробництва.

товариствами або приватними особами. Так, ще в 1874 р. таганрозька купчиха А.Є. Скараманга спорудила у Бахмуті великий солеварний завод продуктивністю до 2 млн пудів на рік (на ньому було зайнято 156 працівників)²¹. У 1876 р. внаслідок розвідувальних робіт, розпочатих під керівництвом академіка О.П. Карпинського, в Бахмутській улоговині було знайдено значні поклади кам'яної солі та встановлено, що це найбільший у світі район соляних родовищ. У результаті їх інтенсивної розробки місцеве виробництво солі становило 12,3% загальноімперського. Вивозили сіль переважно в Польщу, Литву, а також у Росію. В 1893 р. на солевидобувних і солеварних підприємствах працювали понад 800 чол.²² У Таврійській, Херсонській губерніях та в Бессарабії видобували так звану самосадову сіль*. У 1899 р. обсяг її видобутку становив 21 172,8 тис. пудів. Крім того, на 5 шахтах Півдня України наприкінці XIX ст. було видобуто кам'яної солі 23 313,1 тис. пудів, а на 16 заводах отримано кухонної солі 4482,5 тис. пудів. Середні ціни її коливалися від 4–6 до 7–16 коп. за пуд. Усього на соляних промислах українського Півдня було зайнято в 1899 р. 7,6 тис. чол. Робітники були як місцеві, так і з російських губерній (Орловської й Курської)²³.

Тютюнова промисловість Наддніпрянщини розвивалась у другій половині XIX ст. нерівномірно. Так, у 1865 р. нараховувалося 109 підприємств з виробництвом продукції на 1,6 млн руб. У 1875 р. загальна кількість фабрик зменшилася до 90, а виробництво тютюну зросло у вартісному виразі до 5,9 млн руб. У 1885 р. кількість підприємств знову збільшилася до 114 з обсягом виробництва на 19,2 млн руб., а в 1895 р. уже 72 тютюнові фабрики дали продукцію на 7,7 млн руб. У 1895 р. чисельність робітників, зайнятих у галузі, становила 5,3 тис.²⁴

Підкреслимо, що промисловий переворот у тютюновій промисловості відбувся пізніше, ніж у цукровій та борошномельній. Так, 1890 р. нараховувалося тільки 13,2% тютюнових фабрик, які були оснащені паровими двигунами. І тільки в другій половині 90-х рр. кількість тютюнових підприємств з паровими й газовими двигунами трохи перевищувала половину їх загальної кількості²⁵.

Певним гальмом у розвитку тютюнової промисловості України була економічна політика імперського уряду, який, з одного боку, прагнув підвищувати акциз на тютюн, а з іншого, – підтримувати високе мито на привізну сировину, що досягало 15,4 руб. золотом від пуда імпортного листового виду продукції. Промисловці через високе мито не могли переробляти в великій кількості імпортний тютюн. У той же час підвищувалися ціни на місцевий листовий. До того ж розмір акцизу досягав

* Самосадова сіль – сіль, що видобувається в мінеральних соляних озерах.

60 коп. за кожний фунт тютюну першого гатунку ²⁶. Усе це призводило до закриття багатьох тютюнових підприємств.

Таким чином, у харчовій обробній промисловості Наддніпрянської України пореформеного періоду налічувалося лише три порівняно розвинені галузі: борошномельна, спиртогорілчана та цукрова. Всі інші були незначними. З часом названі виробництва стали галузями великої індустрії всеросійського значення. В цілому ж українська харчова промисловість розвивалася досить швидко.

Дана проблематика має подальші перспективи дослідження, зокрема ті, що стосуються розвитку цукрової промисловості.

---

¹ Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К., 1999. – С. 480.

² Гайкович А. Альбом картограмм и диаграмм по производству, продаже и потреблению вина и пива. – СПб., 1905. – Диаграмма 1.

³ Російський державний історичний архів (далі – РДІА, м. С.-Петербург). – Ф. 1281. – Оп. 7. – Спр. 31. – Арк. 15; Ф. 1284. – Оп. 69. – Спр. 44. – Арк. 39.

⁴ Там само. – Ф. 1284. – Оп. 223. – Спр. 58. – Арк. 45; Спр. 73. – Арк. 38; Спр. 40. – Арк. 11–12; Спр. 34. – Арк. 21.

⁵ Харьковский сборник. – Вып.4. – Харьков, 1890. – С. 14–15.

⁶ РДІА. – Ф. 1284. – Оп. 223. – Спр. 38. – Арк. 27.

⁷ Там само. – Ф. 1263. – Оп. 1. – Спр. 4542. – Арк. 786.

⁸ Там само. – Арк. 177.

⁹ Там само. – Арк. 178.

¹⁰ Див.: там само. – Ф. 1284. – Оп. 69. – Спр. 246. – Арк. 20; Оп. 223. – Спр. 46. – Арк. 19.

¹¹ Див.: Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 37. – Спр. 1176. – Арк. 2.

¹² Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1962. – Ч. II. – С. 143.

¹³ Фабрично-заводская промышленность и торговля в России. – СПб., 1896. – С. 156; Мукомольное дело в России. – Одесса, 1909. – С. 172.

¹⁴ Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб., 1903. – С. 493–494.

¹⁵ Мукомольное дело в России. – С. 119, 121, 128.

¹⁶ Фабрично-заводская промышленность и торговля в России. – С. 163.

¹⁷ Нестеренко О.О. Вказана праця. – С. 150.

¹⁸ Там само. – С. 155–156.

- ¹⁹ *Кривченко Г.А.* Производство масличных семян и маслобойная промышленность на Украине. – К., 1919. – С. 34.
- ²⁰ РДА. – Ф. 1263. – Оп. 1. – Спр. 4542. – Арк. 200–203; Оп. 72. – Спр. 4543. – Арк. 360–365.
- ²¹ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1886. – Т. 2. Бахмутский уезд. – С. 337.
- ²² Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 год. – Екатеринослав, 1894. – С. 101, 105.
- ²³ РДА. – Ф. 20. – Оп. 4. – Спр. 3835. – Арк. 76; Ф. 37. – Оп. 81. – Спр. 18. – Арк. 18.
- ²⁴ *Нестеренко О.О.* Вказана праця. – С. 159.
- ²⁵ *Любименко В.Н.* Табачная промышленность в России. – Пг., 1916. – С. 67.
- ²⁶ Труды высочайше разрешенного торгово-промышленного съезда, созванного Обществом для содействия русской промышленности и торговли в Москве в июле 1882 г. – СПб., 1883. – Приложение. – С. 1–2.